

ATTORNEY GENERAL'S OFFICE	
INITIALS: <i>Jh</i>	DATE: <i>30/10/23</i>
☒ File	☐ Website
☐ Database	☐ Social Media
☒ Email internal	☐ _____

I HE FAKAMAAU'ANGA POLISI
MAFAI HOPO HIA
FAIÁNGA LESISITA NEIAFU, VAVAU

TR. 40 ó e 2023

'I HE VAHA'A 'O E : POLISI - Talatalaaki

PEA MO : MOÚNGA KOLUSE
(Neiafu) - Faka'iloa

'I HE FAKAMAAU POLISI MA'OLUNGA PAHULU-KULI

Sgt. T. Feáomoeat maáe Talatalaaki
Miss L. Fonua maáe Faka'iloa

Áho hilifaki tautea: Tuápulelulu 26 Ókatopa 2023

HILIFAKI TAUTEA

A. KO E FAKAÍLO

1. Kuo tali halaia 'a e faka'iloa ki he hia ko e Fakaúli Taétokanga ó fakatupu ai ha lavea maámaá maumau ai á e kupu 27(3) óe Lao ki he Feáluáki.
2. Í he úluaki ui pe á e hopo ni í he áho 17 ó Ókatopa 2023 naé lau ai pe á e Tohi Fekau á e faka'iloa kiate ia pea naá ne tali halaia ki hono faka'ilo.
3. Koeúhi ko e ófisa polisi á e faka'iloa, naé kole ai á e talatalaaki ke toloi ai á e hopo ni koéuhi ka e fakahoko ha fetu'utaki ki he ófisi ó e DPP ki Tongatapu.
4. Naé toloi ai á e hopo ni ke fakahoko é he ongo faáhi á éna Malanga Tuku. Í he áho 19 Ókatopa 2023 naé maú ai 'e he Fakamaauánga á e Malanga Tuku pea mo e Ngaahi Fokotuú mei he Kalauni, pea í he áho Monite 23 Ókatopa 2023 naé fakahoko ai é he fakafofonga á e faka'iloa á ene Malanga Tuku pea mo e Kole Fakasiisíí Tautea.
5. Naé toloi á e hopo ni ke hilifaki á e tautea 'o e faka'iloa í he áho ni.

E. PUIPUITUÁ Ó E HIA

6. Naé ikai ke fakakikihií é he fakafofonga lao á e fakaíloa 'a e ngaahi moónií meá óku ha í he palakalafi 4 ki he 20 ó e Malanga Tuku á e Kalauni.
7. Ko e fakaíloa ko e ófisa polisi, taú 45 nofo Fungamisi pea óku fakamaloloí fakataimi koeúhi ko e hopo ni.
8. Ko e hia kuo tali halaia ki ai á e fakaíloa naé hoko ia 'í he áho 19 Áokosi 2023. Na'e lolotonga ngaue á e fakaíloa pea naé ngaue atu ki hono tauhi ó e maau í he malaé ákapulu í Kelana koeúhi ko e longoaá mo e fakatupu moveuveu á e kauleka 'oku mahaloí óku nau kona í he feituú ni áia naé fai ai á e tau ákapulu.
9. Í he foki mai á e fakaíloa, áia naá ne fakaúli í he veeni polisi fika P2279, pea naá ne sio ki he pupunga tamaiki tangata, áia naé kau ai 'a e mamahi, Feófaáki Vaomotou, óku nau lue í he kauhala toómataú fou mei Kelana ki loto Neiafu.
10. Naé afeí fakavave é he fakaíloa á e veeni polisi ki hono kauhala toóhema ó fakahanga á e veeni polisi ki he feituú naé lue mei ai á e tamaiki tangata. Naé puna kotoa á e tamaiki tangata naá nau lue mai mo e mamahi ki he kauhala ó nau hao ka e tuai á e puna á e mamahi ó hoko ai hono moloki é he vaé ó e veeni polisi á e vaé toómataú ó e mamahi.
11. Naé to á e mamahi ki lalo mo kaila ki he fakaíloa óku tuú e veeni hono vaé ka naé kata pe á e fakaíloa mo talaange ki he mamahi mo e tamaiki tangata naá nau lue mai ke "*vave ka mou matuku mei hen*". Naé holomui leva á e fakaíloa ia ó álu.
12. Naé toki álu á e meálele é taha ó áve á e mamahi ki falemahaki neongo naé ósi kaikaila á e niíhi ó e tamaiki tangata ki he fakaíloa óku lavea á e mamahi pea é fiemaú ke áve ki falemahaki.
13. Naé fakamo'onií í he lipooti á Toketa Tatafu Tatila óku íai á e ngaahi lavea iiki é 4 ko e fakatupunga mei he leta vaé ó e meálele, naé toó 'a e kongá ó e ngeési vaé é 2 á e mamahi, naé ikai ke íai ha fasi ki he hui, lavea lahi pe ki he soft tissue pea hangehange pe ki he uoua.

F. MALANGA Á E TALATALAAKI FEKAUÁKI MO E NGAÁHI ÚHINGA KI HONO FAKALÁHI Ó E TAUTEA Á E FAKAÍLOA (AGGRAVATING FACTORS)

14. Óku íai á e lekooti fai hia ó e fakaíloa ka kuo taú éni ai é 22 mei ai.

15. Ko e fakailoa ko e ofisa polisi ia pea ko hono fatongia ke tauhi á e malu á e kakai.
16. Naé founga ó e fakaúli á e fakailoa í he taimi kimuá á e lavea á e mamahi naé fakatuútamaki fakatatau mo e átakai ó e taimi mo e feituú ko ia.
17. Naé íai á e taumuá á e fakailoa ke ne fakalaveaí 'a e mamahi í heéne founga fakaúli naé fakahoko.
18. Naé íkai ke tokoni á e fakailoa ki he mamahi ke áve ki falemahaki í he hili á éne ilo óku lavea á e mamahi.
19. Ke óange ha tautea ki he fakailoa óku malava ke ha ai á e punitive element ke fakamahino á e mea naá ne fakahoko naé íkai ke taau ia pea mo ha ofisa polisi.

H. KOLE FAKASIÍSIÍ TAUTEA Á E FAKAFOFONGA Á E FAKAÍLOA

20. Ko e fakailoa óku taú 45 pea ko e taú éni é 18 á éne hoko ko e ofisa polisi.
21. Ósi mali á e fakailoa pea mo e fanau é tokofa.
22. Ko e fakailoa óku ne fuú fakatomala áupito í heéne meá naé fakahoko ki he mamahi naá ne álu ai ó áve á e \$300 pea mo ha kiki á e mamahi.
23. Naé ósi kole fakamolemole á e fakailoa ki he mamahi í he áho 9 Sepitema 2023 pea naé ósi tali é he mamahi.
24. Naé kole á e mamahi ke fakapekia á e hopo ni.
25. Naé tokoni lahi pe á e fakailoa ki hono fakafaingamaliel á e ngaue á e kau polisi naé fakahoko kiate ia.
26. Fakatatau ki he tohi meia Pisope Faeamani ó e Siasi ó Sisu Kalaisi ó e Kau Maónióni ó e Ngaahi Áho Kimui ni, ko e tokotaha falalaánga pea mo faitonunga mo fai mateaki éne ngaue í he Uooti Neiafu 1 í he ngaahi taú lahi éni. Naé hoko 'a e fakailoa ko e Pisope í he Uooti, Palesiteni Talavou, Palesiteni Kaumatuá pea mo e Taki NGAue Faifekau ki he Uooti ni.
27. Fakatatau ki he tohi mei he 'ofisa kolo ó Neiafu ko e fakailoa ko e tokotaha ngaue lelei, falalaánga pea mo mateakií hono fatongia pea ko e taha ó éne ngaue lelei naá na fakahoko pea mo e ofisa kolo í hono fokotuú pea mo pou pou ki he ngaahi polisi fakakolo í he taimi naé to mai ai á

e COVID 19. Ko e fakailoa foki ko e memipa ia 'o e Komiti ki hono tokangaekina ó e fakatamaki fakanatula ó Neiafu.

28. Fakatatau ki he tohi á e takingaue ko ASP. M. Ótuhouma ko e fakailoa ko e tokotaha fakahoko fatongia lelei ia í he Potungaue Polisi á Vavaú ni. Ko e tokotaha úlungaanga lelei áupito pea mo fakapaápa í hono va pea mo e kau polisi kehe pea pehe ki he kau taki ngaue. Ko e ófisa éni óku ne taki ngaue í he Vaá ki he Domestic Violence pea óku ngaue lelei pea mo faá ngaue foki. Ko e fakailoa óku ne maú á e taukei í he ngaahi tafaáki kotoa í he ngaue á e polisi í Neiafu pea óku faá takingaue í ha ngaue óku kau atu ki ai.
29. Í he tohi á Hon. Samiu Kuita Vaipulu ko e Tokoni Palemia ó Tonga, Minisita ó e Potungaue Fakamaauánga pea mo e Fakafongga Fale Alea ó e Vahenga Vavaú 15 áia óku kau ki ai á e fakailoa, ko e fakailoa ko e “tokotaha mahu'inga áupito ia pea mo áonga he sosaieti” í heéne ngaahi fakahoko fatongia í he fonua ni, ó kau ki ai ko e taha ia ó e kau moungai tangata náe kau í hono fuofua fokotuú ó e ngaahi polisi fakakolo ó e Vahenga 15, kau ki he Komiti NEMO á e vahenga Neiafu pea mo éne takingaue í he Domestic Violence Unit á e Polisi í Neiafu.

I. KO E LAO

30. Ko e tautea lahi taha é malava ke fakahoko ki ha fakailo í he kupu 27(3) í he *Lao ki he Feáluáki*, ko e totongi paánga íkai ke toe laka hake í he \$10,000 pe ko e ngaue popula íkai ke laka hake í he taú é 3 pea ke fakakau atu ki ai pea mo malava ke fakataéáongaí á e laiseni fakaúli pe íkai ke toe ngofua ke ne maú laiseni fakaúli ó aú ki he taú é 5.
31. Ko e fakalea ó e kupu 27(3) ó e *Lao ki he Feáluáki* óku fakamahino ai ko e lavea í he kupu ni óku úhinga ki ha lavea ó hange ko éne ha í he kupu 107(2) ó e *Lao ki he Ngaahi Hia*.
32. Ko e kupu 107 ó e *Lao ki he Ngaahi Hia* óku fakamahino ai á e faáhinga fakatupu lavea é 2, áia ko e “fakatupu lavea mamafa” áia óku lave ki ai á e kupu 107(4) pea mo e “fakatupu lavea maámaá” óku lave ki ai á e kupu 107(5).
33. Koeúhi ko e fakalea ó e fakailo ó e fakailoa óku mahino mei ai koe úhinga ki he kupu 107(5) á e founga fakatupu lavea naé fakahoko é he fakailoa. Pea óku fenapasi éni pea mo e tautea óku ha í he kupu ko eni ko e íkai ke laka hake í he taú é tolu ha ngaue popula é fakahoko, áia óku tatau ia pea mo e tautea ngaue popula óku fekauf í he kupu 27(3) ó e *Lao ki he Feáluáki* áia óku fakailoáki á e fakailoa.

34. Í he hopo *R v Malaéfoóu*¹ naé fakamatala fakaikiiki mahino ai é LCJ Whitten QC fekauáki mo hano ngaueáki á e guidelines í he hopo Nuúsila ko ia ko e *Gacitua v R*². Naé toe fakamamafái ai é LCJ Whitten QC á e fakamahino mei he Fakamaauánga Tangi ó Tonga í he hopo *Ikahihifo v R*³ ko e guidelines í he Gacitua ko e guidelines pe ia, pea é malava ke ngaueáki í Tonga ni ke tokoni ki hono fakakaukaufi ó e ngaahi tautea ki he hía fakatupu ha lavea í he hala puleánga.

[English version – “The Court of Appeal in *Ikahihifo* saw no reason why the Gacitua guidelines should be ne instructive in Tonga ... However, the Court stressed that guidelines are just that. They are not strict or inflexible formulaic rules to be applied in every case. The initial task remain to plae the offending in its proper position in the scale of seriousness of offending. The *Gacitua* guidelines may assist in that task. By the same token, it may be necessary to depart from such guidelines, up or down, in determining the appropriate starting point for the particular offending in a given case.”]⁴

35. Óku tokoni áupito á e ngaahi hopo kuo tukumai é he ongo faáhi fakatouósi í heéna Malanga Tuku, ki hono fakakaukaufi é he Fakamaauánga ni á e tautea óku tui á e Fakamaauánga ni óku totonu mo taau maáe fakaíloa.

36. Ka óku toe mahino pe ki he Fakamaauánga ni ko e ngaahi hopo kotoa naé tuku mai é he ongo faáhi óku fekauáki kotoa kinautolu pea mo e kupu 27(5) ó e *Lao ki he Feáluáki*, he ko e fakaíloa tefito í he ngaahi hopo ko ia ko e fakaáli taétokanga ó hoko ai ha pekia.

37. Ka koe meá mahuínga taha mei he ngaahi hopo ni ko éne tokoni ki hono fakakaukaufi ó ha kamataánga totonu ki he hía ko eni óku fakaíloa ki ai ‘a e fakaíloa ni.

38. Í he ongo hopo á *R v Malaéfoóu*, *Ikahihifo v R* naé huákavaía á e ongo fakaíloa pea naé fai á e pekia naé hoko. Ko e hopo *R v Huákau*⁵ naé íkai ke fai ha huákavaía ka ko e taétokanga pe.

39. Í hono fakahoa ó e hopo ni ki he ngaahi hopo kuo u ósi lave ki ai í ólunga ni, óku nau matuáki kehekehe lahi ka ko e kehekehe mahuínga lahi taha, ko e kupu óku fakaíloáki á e fakaíloa ni, í heéku fakakaukau, óku fuú maámaá ange ia í he kupuí lao naé fakaíloa ki ai á e kau fakaíloa í he ngaahi hopo naé fakaha é he Kalauni pea pehe ki he fakafofonga lao á e fakaíloa.

¹ (Unreported, 19 Me 2023, Supreme Court, Cr.43 ó e 2023, Whitten QC LCJ)

² [2013] NZCA 234

³ (Unreported, 28 September 2021, Cour of Appeal of Tonga, AC.14 of 2021, Whitten P, Hansen, Randerson and White JJJ)

⁴ Above #1, para 28. Also in *Ikahihifo v R* paragraph 35

⁵ (Unreported, 8 April 2021, Supreme Court of Tonga, Cr.18 of 2021, LCJ Whitten QC)

40. Óku íai á e kupusíí é nima (5) í he kupu 27 ó e *Lao ki he Feáluáki*. Ko e anga á hono fakahokohoko ó e ngaahi kupusíí ni 'oku mahino pe mei honau ngaahi tautea takitaha á e mamafa (weight) ó óange ki he ngaahi hia takitaha, ó hange ko e hia í he kupu 27(1), ko e tautea ki ai óki maámaá taha í he ngaahi kupusíí ó e kupu 27 pea toki faai hifo ai ki he mamafa taha áia ko e hia í he kupu 27(5).
41. Áia ko e kupu 27(3) óku í loto malie í he ngaahi kupu síí ó e kupu 27 pea ko e toki úluaki kupu ia óku lave fakapatonu ai ki he taimi óku hoko ai ha lavea ki ha sino ó ha tokotaha koeúhi ko ha fakaúli taétokanga.
42. Í he fakakaukau á e Fakamaauánga ni óku íkai ke fuú tonu pea totonu (inaccurate and unjust) ia ó hange ko e meá á LCJ Whitten QC í he *R v Malaéfoóu* ke tau fakahoko (adopt) pea apply á e guideline mei he hopo *Gacitua* ki he hopo ni.
43. Ko hono fakakaukauí á e starting point ki he hopo ko eni óku feinga ke fakahoko á e ngaahi proportion ó e ngaahi starting point í he ngaahi hopo kou u ósi lave ki ai í muá, he óku ou tui ko hono totonu taha pe ia.
44. Ko e starting point í he hopo *R v Malaéfoóu* ko e taú é 6. Ko e starting point í he hopo *Ikahihifo v R* ko e taú e 7 ki he faka'uli fakatupunga ha pekia, pea taú é 4 á e fakaúli fakatupunga ha lavea lahi.
45. Ka óku mahúnga ange á e hopo *R v Huákau*⁶ ki hono fakakaukauí ó e tautea ki he hopo ni pea toki tokoni mai ki ai á e ngaahi fakahinohino í he ngaahi hopo ko ia kou lave ki ai kimuá.
46. Ko e úhinga óku mahúnga ai á e hopo *Huákau* he óku mahino mei he hopo ni naé fakaílo 'a e fakaíloa í he hopo ni ki he hia tatau óku fakaílo ki ai á e fakaíloa í he hopo ni, áia ko e Konga 2 ó e fakaílo ó e fakaíloa naé fakahoko ia í he kupu 27(3) ó e *Lao ki he Feáluáki*.⁷
47. Í he hopo *Huákau* naé tautea ai á e fakaíloa ko ia ki he lave naé hoko ki he taha 'o éne kau pasese áia ko e motu á e hui á hono nima mataú (right femur) ki he taú é taha ngaue popula.

K. TAUTEA MAÁE FAKAÍLOA

48. Ko e lavea naé hoko ki he mamahi í he hopo ni naé íkai ke hoko ai ha motu ha hui ka ko e lavea pe í he kakano pea pehe ki he fanga fof ngeesi vaé. Áia ko e lahi (seriousness) ó e lavea óku matuáki faikehekehe í he hopo ni mei he hopo á e *Huákau*.

⁶ Ibid

⁷ Ibid, para 1.

49. Koeúhi ko e *doctrine of precedent*, kuo pau ai ke u muimui ki he ngaahi fakahinohino pea mo e ngaahi tautea kuo fakahoko í he ngaahi Fakamaauánga óku toe maólunga ange ó hange ko e hopo ko ia á e *Huákau*.
50. Í he hili hono fakakaukauí á e ongo lavea naé hoko í he hopo ni pea mo e hopo 'a e *Huákau* pea mo e ngaahi fakahinohino í he ngaahi hopo kuo u lave ki ai í ólunga ni, é kamataáki 'a e tautea á e Fakalíloa á e mahina é 6 ngaue popula.
51. Óku íkai ke u tui ki he fakamatala á e Talatalaaki naé fakataumuá á e fakalíloa ke ne fakalaveaí á e mamahi, he óku mahino mei he fakamatala 'a e moóníí meá ko e úhinga á e álu á e fakalíloa ki he malaé ákapulu Kelana ko e ui tokoni mei ai ke tauhi á e maaui tautefito ki he kau fakakina kona í he lolotonga fakahoko á e tau ákapulu ai. Pea ko e taha ia ó e ngaue ki hono tauhi ó e maaui ko hono tuli á e tamaiki huákavaía áia naé kau ai á e mamahi, naé lue ofi ki he feituú malaéákapulu Kelana.
52. Pea óku toe mahino pe mei he lea naé fakahoko 'e he fakalíloa ki he kau kona ko eni naé kau ai 'a e mamahi, naé íkai ke íta he naá ne fakatokanga atu pe kia nautolu ken au "*vave ka mou matuku mei heni*".
53. Óku tui á e Fakamaauánga ni ko e meá naé hoko ko e taétokanga fakataimi pe á e fakalíloa ó hala ai á éne fakafuofua ó makatuúnga ai á e lavea á e mamahi koeúhi kapau naé loto á e fakalíloa ke ne fakalaveaí á e mamahi pea mo e tamaiki tangata kehe naá nau lue fakataha mai, naé mei toe malava á e lavea ia á e mamahi ke toe lahi ange pea pehe foki ki ha toe lavea á ha tokotaha kehe.
54. Áia ko e aggravating factors pe óku fakakaukauí é he Fakamaauánga ke toe hikiáki á e tautea a e fakalíloa koeúhi ko e fakalíloa ko e ófisa polisi pea naé íkai ke ne tuú ó tokoni ki he mamahi í he taimi naé lavea ai í heéne ngaue. Óku tanaki atu ai 'a e mahina é 3.
55. Ko e lekooti faihia ó e fakalíloa óku mahino naé fakahoko ia í he taú é 22 kuohili, pea é íkai ke lau ia é he Fakamaauánga ni ko ha lekooti faihia. Pea ko hono ua, óku mahino mei he lekooti ko ia naé fakahoko ia kimuá á e hoko á e fakalíloa ko ha ófisa polisi he ko e toki taú pe éni é 18 á éne hoko ko e ófisa polisi. Pea óku mahino pe mei he tautea naé reprimand pe, naé íkai ko ha hia éni naé mamafa.
56. Koeúhi ko e ngaahi mitigating factors lahi óku kau lelei ki he fakalíloa hange ko e tali halaia í he úluaki faingamalie, íkai ke íai hano lekooti faihia, naé fai á e kole fakamolemole fakalelei pea naé tali á e kole fakamolemole ko ia, naé fai á e totongi huhuí é he fakalíloa á e \$300 pea mo e kiki ki

he fakafloa, ko e tangata lelei, mahuínga mo áonga, ngaue mateaki mo falalaánga á e fakafloa ki he famili, siasi, kolo pea mo e fonua. Óku toó ai á e vahetolu é taha (1/3)⁸ ó e mahina é 9, áia ko e mahina é 3 pea toe á e mahina é 6.

57. Óku fakakaukauí é he Fakamaauánga fakatatau ki he hopo á *Moúnga*⁹ pe 'oku totonu ke toloi á e kongá pe kotoa ho tautea. Óku tui á e Fakamaau'anga é malava ha tautea toloi ke kaunga lelei ia ki he fakafloa tautefito ki he kongá ko ia, é malava ke hoko hono toloi ho tautea ke ke ako pea ke toe fai ha ngaue óku lelei ange ai ke liliu hoó moúí ke toe lelei ange.

58. Ko ho tautea fakafloa ko e ngaue popula mahina é 6, toloi kotoa í he taú é taha (1), í he makatuúnga ke óua naé ke toe fakahoko ha hia.

59. Ke kaniseli á hoó laiseni fakauíi pea taófi koe mei haó toe maú ha tohi laiseni fakauíi í he mahina é ono (6) ó kamata lau mei he áho ni.

'AHO: 26 Ókatopa 2023

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Loupua Pahulu-Kuli'.

Loupua Pahulu-Kuli
Fakamaau Polisi Mā'olunga

⁸ Fakatatau ki he 1/3 í he hopo *R v Malaéfoóu* pea mo e holoki á e taú é 8 áki á e taú é 3 í he hopo *Ikahihifo v R* áia ko e 38%.

⁹ [1998] Tonga LR 154